

2 Tvoření slov (doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.)

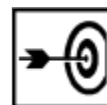
Obsah kapitoly

Text kapitoly

Spisovný jazyk je útvar velmi složitý, bohatý a rozmanitý; (...) spisovná mluva musí být schopna vyjádřit každou věc, představu, každý pojem, cit, pocit, nejrozmanitější vztahy mezi věcmi, představami a pojmy v podobě myšlenky, její příslušníci musí mít možnost sdělovat své představy, city a pocity, dojmy a zážitky, svá mínění tak, aby jim věcně dobře a bez nesnází rozuměli posluchači a čtenáři. Spisovný jazyk je nástroj myšlení, sdělování a dorozumívání.

(F. Trávníček)

Cíle

Po prostudování této kapitoly získáte předpoklady k tomu, abyste dokázali:

- Charakterizovat slootovorné a neslootovorné pojmenovávací postupy.
- Osvojit si sémantické tvoření slov.
- Získat znalosti o základních slootovorných procesech.
- Pracovat s pojmy slootovorná kategorie a slootovorný typ.
- Zvládnout způsoby odvozování základních slovních druhů.
- Pochopit způsoby skládání slov.
- Uplatňovat v praxi správné způsoby zkracování slov.

Průvodce studiem

Ve druhé kapitole se společně zaměříme na způsoby tvoření slov v češtině (odvozování, skládání a zkracování). Seznámíte se rovněž se sémantickým tvořením slov a s pojmy slootovorná kategorie a slootovorný typ. Slootovorba úzce navazuje na tvaroslovné učivo, a proto se domnívám, že některé pasáže vám nebudou činit potíže, protože výuku tvarosloví jste už absolvovali. Procházejte text pomalu a zamýšlejte se nad jednotlivými způsoby slootovorby. Jde o poněkud náročnější kapitolu, a proto lze předpokládat, že jí budete věnovat i více času. Vyplatí se to, protože správná orientace ve slootovorbě pomůže nejen v lepším pochopení pravopisné problematiky, ale také v lepším pochopení struktury našeho jazyka a způsobu tvorby nových slov i zařazování cizích slov do našeho jazyka. Přeji vám hodně úspěchů při studiu.

Doba potřebná ke studiu

Předpokládám, že kapitolu zvládnete prostudovat během **3 hodin**.

2.1 Slootovorné a neslootovorné pojmenovávací postupy ↑

Slootovorba je častý způsob tvoření nových pojmenování. Často se považuje za součást

morfologie v širším slova smyslu, neboť základní jednotky jsou morfémy (přípony, předpony, koncovky).

Přenášení slovních významů (tzv. sémantické tvoření), které se děje v zásadě dvojitým způsobem:

Sémantické
tvoření slov

- Přenášením na základě stejného nebo podobného vnějšího znaku denotátů (metaforickým přenášením), př. *hřeben* (protáhlý vrchol kopce nebo hory), *zub* (času, pily), *lopatka* (kost), *zebra* (přechod pro chodce vyznačený bílými pruhy na vozovce) apod. Tímto způsobem vznikají metaforické názvy.
- Přenášením na základě vnitřní souvislosti denotátů (metonymickým přenášením, metonymizací), př. *hudba* (kapela, skupina hudebníků, orchestr), *sběr* (sběrné suroviny), *hloupost* (čin) aj. Tímto způsobem vznikají metonymické názvy (podrobněji viz kapitola 3).

Přejímání slov. Přejatá slova se zpravidla adaptují zvukově (výslovnostně), graficky (pravopisně) a podle své formy se začleňují do domácí slovní zásoby i mluvnicky, př. *skener*, *džez*, *džem*, *tenis*, *fotbal*, *bufet*, *dezén* aj.

Přejímání
slov

Tvoření pojmenování víceslovných (sdružených), a to jmenných (nominálních), př. *hlavní tah*, *jablko sváru*, *malá domů*, *vysoká škola*, *zpětný chod*, *kyselý uhličitán sodný*, a slovesných (verbálních), př. *brousit si zuby*, *mít na paměti*, *nechat na holičkách*, *vzít roha* aj. Také neslovesné pojmenovávací postupy jsou stále živé a jsou odrazem neustálého rozvoje lidského poznání a potřeb v jazykové komunikaci.

Víceslovná
pojmenování

Průvodce studiem

Ještě dříve než přistoupíme k dalšímu výkladu, chtěla bych vás upozornit, že k sémantickému tvoření slova, k přejímání slov a tvoření víceslovných pojmenování se v dalších kapitolách ještě podrobněji vrátíme. V této kapitole se budeme zabývat především slovotvornými procesy, tj. odvozováním, skládáním a zkracováním slov. Předložená teorie je (vzhledem k rozsahu problematiky) stručně zpracována. Opíráme se o základní literaturu (P. Hauser, Vl. Šmilauer, J. Hubáček a kol., *Mluvnice češtiny I.* aj.). Hodně úspěchů ve studiu.

Slovotvorné procesy. Tvoření slov se zabývá jen jistou skupinou pojmenování - slovy utvořenými slovotvorným procesem *odvozování* nebo *skládání*, omezeně postupem *zkracování*.

Způsoby
tvoření slov

- **Odvozování** (derivace) je nejvíce frekventované. Rozumí se jím tvoření slov předponami, příponami, koncovkami nebo jejich kombinací, které se spojují s odvozovacím základem: *pra+les*, *les+ník*, *dbal+ý*, *pod+pat+ek*, *po+les+í*.
- **Skládání** (kompozice). Vznikají slova ze dvou (zřídka ze tří) slov předlohových: *obranyschopnost* (schopnost obrany), *novověk* (nový věk), *lesostep* (les a step), *jaksepatří* (příslovce ze spojení „jak se patří“).
- **Zkracování**. Vznikají pojmenování jen formálně nová (věcný význam se nemění). Jsou to zkratky čistě *grafické* (tj., *atd.*, *dr.*), zkratky *graficko-fonické* (ČR, MŠMT, ČVUT) a zkratky *fonické* (umprum - uměleckoprůmyslový; *bezva* - bezvadně) aj.

Pro zájemce

Uvedeným slovotvorným postupům se věnuje značná pozornost, neboť představují bohatý systém slovotvorných

prostředků a typů velmi užitečný pro jazykové sdělování. Ke tvoření zcela nových slov dochází poměrně zřídka. Daleko častěji slova již existující „znovuvtváříme“ podle okamžitých potřeb při vlastním vyjadřování. Při poslechu nebo při čtení umožňuje jejich utvářenost pohotovější a přesnější porozumění obsahu. Znalosti tvoření slov se tak jeví jako důležitý prostředek racionalizace jazykové komunikace. Poznávat slova a jejich původ je pro žáky velmi zajímavé a přispívá k motivaci nejen v českém jazyce. Obvykle začínáme pracovat se slovy popisnými, jejichž význam lze vyvodit na základě dosavadní jazykové zkušenosti. Když uslyšíme např. slovo *šťěrka*, lze předpokládat, že je tento výraz pojmenovaný podle zvuku (*šťěrka, chrastí pod nohama*). Avšak při výroku, že někdo vše dělá *na jedno brdo*, je nezbytné podívat se do slovníku, a teprve potom upřesnit, že „brdo“ je součást tkalcovského stavu a *tkát na jedno brdo* znamená „tkát stejným způsobem“. Povědomí o původu slov není stejné. Jistě nikdo nebude pochybovat o vztahu mezi slovy *pivo* a *pití*, ale u výrazu *přilba* asi unikne souvislost se slovem *leb* (*lebka*). Slovo *tlumočník* nejčastěji označuje „člověka, který tlumočí“, ale už se nepoužívá starší význam - řemeslník, který „vyrábí tlumoky“ (SSJČ, R-U, s. 829). Utvořit nové pojmenování není jednoduché. Mnohým lidem se nelíbilo označení *televize*, a proto se snažili pojmenovat ji v mateřském jazyce (jak je tomu například v němčině). Jazykovědec Fr. Daneš s určitým „nadhledem“ předkládá jednotlivé „návrhy“, např. *rozvid* (mechanicky tvořeno podle slova *rozhlas*), *přezřetna*, *vidětín*, ale i spřežky *vidímvás*, *unásdoma* aj. Pravděpodobně se neujmou ani slova z ankety uváděné v roce 2005 pro výraz *laptop* v časopisu *Mladá fronta Dnes*: *drobnočet*, *mozkopaks*, *písítaška*, *manažérnik*, *poslanečník* aj. Tvoření nových slov je proto vhodné nechat odborníkům.

Pojmové struktury odvozených slov tvoří tzv. onomaziologické kategorie. V jazyce existují čtyři základní skupiny pojmovýchází a čtyři základní skupiny pojmových příznaků. Pojmové struktury (= báze + příznak) vznikají kombinací prvků těchto skupin. Každé pojmové bázi odpovídá v jazyce základní kategorie slovnědruhov: substanci *substantivum* (podstatné jméno), ději, činnosti *verbum* (sloveso). Vlastnosti *adjektivum* (přídavné jméno), okolnosti *adverbium* (příslovce). Pojmové (onomaziologické) příznaky tvoří i vztahy pojmové báze k substanci, k ději, k vlastnosti, k okolnosti.

Pojmové struktury

2.2 Slovotvorná kategorie a slovotvorný typ ↑

Motivace umožňuje řadit derivovaná slova do slovotvorných kategorií. **Slovotvorná kategorie** je třída slov, jež mají význam získaný stejným vztahem ke slovu základovému (fundujícímu). Tvoří je např. *názvy činitelské*, tj. všechna deverbativa (odvozeniny od sloves) s obecným významem „původce činnosti vyjádřené fundujícím slovesem“ (př. *tazatel*, *letec*, *řidič*, *mluvčí*, *vozka*, *tulák*, *tahoun*, *skokan*, *demonstrátor*, *emigrant*), *názvy konatelské*, tj. všechna denominativa označující „osoby mající co do činění s tím, co označuje základové podstatné jméno“ (př. *kamnař*, *hrnčíř*, *ovčák*, *gymnasta*, *hoteliér* aj.).

Slovotvorné kategorie, typy a podtypy

Uvnitř slovotvorných kategorií se vydělují **slovotvorné typy**, případně **podtypy**, a to na základě stejného formantu (slovotvorného prostředku), př. u názvů činitelských se vydělují slovotvorné typy zakončené na:

- *-tel* (*spisovatel*, *nositel*, *jednatel*);
- *-č* (*palič*, *potápěč*, *svářeč*);
- *-ec* (*jezdec*, *plavec*, *pěvec*);
- *-ce* (*škůdce*, *ochránce*, *soudce*) apod.

Slovotvorné typy se od sebe často liší stupněm produktivity (frekvencí užívání formantu při tvoření slov). Ve slovotvorné kategorii názvů činitelských jsou velmi produktivní slovotvorné typy jmen s příponou *-tel*. Neproduktivní jsou takové formanty, které si dovedeme vydělit, ale nová slova již jimi netvoříme (*prav-da*, *křiv-da*, *mlád-ež*, *otč-ím*). Existují i *prostředky neomezeně produktivní*, př. formant *-í*, jímž lze od každého slovesa (od přičestí trpného) vytvořit podstatné jméno slovesné (*volán-í*, *bit-í*) a *prostředky neživé*, které si už jako slovotvorné neuvědomujeme (*sek-era*, *mot-yka*, *ži-to*).

Mutace, transpozice, modifikace. Na základě srovnání pojmenovací báze (slovního významu) slova základového a nově vytvořeného se vydělují tři rozdílné slovotvorné procesy:

- **Mutace.** Nové slovo označuje jinou skutečnost než slovo základové, př. *tavit* (děj) - *tavič* (substance - osoba); *mléko* (substance - látka) - *mlékárna* (substance - místo); *vesnice* (substance - místo) - *vesničan* (substance - osoba); *dobrý* (vlastnost) - *dobrák* (substance - osoba); *držet* (děj, činnost) - *držadlo* (substance - nástroj) apod.
- **Transpozice.** Nově vytvořené slovo má stejný význam jako slovo základové, ale liší se slovnědruhovou příslušností, př. *letět* - *let*, *vyskočit* - *výskok*, *chytrý* - *chytrost* apod.; transpozicí se substantivizuje děj nebo vlastnost.
- **Modifikace.** Nově vzniklé slovo jen obměňuje význam slova základového (pojmenovací báze je stejná), př. *ret* - *rtík* (vyjadřuje příznak malosti), *chlap* - *chlapák* (význam je zveličen), *strom* - *stromoví* (označují množství), *vrátný* - *vrátná* (přechylování) apod.

2.3 Odvozování ↑

Odvozování je v češtině nejčastějším způsobem tvoření slov. Může být příponové (*stroj-ník*), předponové (*pra-les*), koncovkové (*ryb-í*, *trn-í*), smíšené (předponově příponové, př. *podpat-ek*, nebo předponově koncovkové, př. *sou-kol-í*).

Odvozování slov

Slovotvorný formant je souhrnné označení všeho, co se (kromě odvozovacího základu) podílí na vzniku slova. Mohou to být slovotvorné prostředky jako předpona, přípona, hlásková alternace i koncovka nebo změna morfologické charakteristiky (*Jana*, *hospodský*). Základovým slovem mohou být slova různých slovních druhů, nejčastěji to však bývají jména (vznikají *denominativa*), př. *kniha* - *knihař*, *lakomý* - *lakomec*, a slovesa (vznikají *deverbativa*), př. *skládat* - *skladatel*, *rýt* - *rýč*, *čekat* - *čekárna*.

Slovotvorný formant a odvozovací základ

Slovotvorný základ se většinou netvoří ze slova základového jako celku, ale z jeho části, kterou nazýváme **odvozovací základ**. Do odvozovaného slova vstupuje odvozovací základ jako základ slovotvorný. Odvozovací a slovotvorný základ nemusí být vždy zcela stejné, slovotvorný základ může být hláskově obměněn. Tato obměna (*hlásková alternace*) je součástí slovotvorného procesu, př. *řídít* - *ředitel*, *liška* - *liščí*, *sestra* - *sestrin*, *přinést* - *přinášet*, *vézt* - *vozit* - *svážet* apod. K hláskovým obměnám dochází jak uvnitř slovotvorného základu, tak i na jeho konci, tj. na hranici s příponou.

Morfologická struktura slovotvorného základu může být různá. Může být totožná s kořenem slova (se slovním základem, př. *les-ník*, *dol-ní*, *hor-ský*), může jím být celé základové slovo tehdy, má-li nulovou koncovku, př. *včelař-it*, *hospodář-ský*. U některých deverbativ může být odvozovacím základem i tvar slova (*znal-ý*, *kryt-ý*, *oznamujíc-í*, *vykonav-ší*).

Úkol 9

Uveďte, jakých slovotvorných prostředků bylo při odvozování použito:

Školní, letec, vodový, otrocký, brankář, stavitel, včelí, kosí, trní, náramek, podpatek, předměstí, náhrdelník, praděd, pakost.

2.3.1 Odvozování podstatných jmen ↑

Děje se především odvozováním příponovým (*ves-nice*), méně často předponovým (*ná-ves*). Vzhledem k častosti a otevřenosti odvozovacího procesu zpřehledňuje se odvozování podstatným jmen prostřednictvím slovtvorných kategorií a slovtvorných typů reprezentovaných slovtvornými příponami, které se uvádějí v pořadí podle klesající produktivity. Vedle přípon domácích se uvádějí i produktivní přípony cizího původu.

Odvozování
podstatných
jmen

Úkol 10

Užijte jednoho z výrazů uvedených v závorkách a své rozhodnutí zdůvodněte:

Přístroj sloužil až do dneška bez (porucha, poruchovost). - Při podrobnějším prohlédnutí budovy jsme zjistili, že jde jen o (směsku, směs) různých stavitelských slohů. - Obrátili se na desítky místních muzeí a objevili řadu (cenina, cenné dokumenty). - Můj kamarád chce po (skončení, dokončení, ukončení) Pedagogické fakulty Univerzity Palackého učit v Olomouci. - Po (odplynutí, uplynutí) předepsané doby přepínač vypneme.

Průvodce studiem

V některých cvičeních věnujeme pozornost nejen problematice slovtvorby, ale také slohovému hledisku. Uvedená cvičení jsme zařadili záměrně vzhledem ke komplexnímu pojetí disciplíny. Domnívám se, že tato cvičení přispějí k vaší práci s textem.

Kategorie mutační

Kategorie
mutační

- **Názvy činitelské.** Zahrnují pojmenování bytostí, zřídka věcí, které jsou původce činnosti, tvoří se ze slovesných základů příponami *-tel* (*učitel, pachatel, jmenovatel*); *-č* (*hlídač, sazeč, palič*); *-ce* (*škůdce, výrobce*); *-(e)c* (*běžec, plavec*), *-čí* (*průvodčí, lovcí*); *-ák* (*žebrák, klusák*); *-oun* (*tahoun, letoun*); *-an* (*trhan, vřešťan*); *-och* (*smrad'och*); *-l* (*mazal*); *-ant* (*aspirant, emigrant*); *-or/-tor/-átor* (*revizor, korektor, falzifikátor*); *-ér* (*aranžér*); *-ista* (*moralista*). K názvům činitelským lze zařadit i složeniny typu *drvoštěp, koželuh* aj. (řídící komponent v těchto složeninách má význam podstatného jména činitelského).
- **Názvy konatelské.** Kategorie velmi produktivní. Zahrnuje názvy osob, které „činí něco s tím, co je vyjádřeno základovým substantivem“. Tvoří se od podstatných jmen zejména příponami: *-ař/-ář* (*houbař, houslař, šatnář, brankář*); *-ník* (*zedník, kadeřník, jeřábík*); *-ák* (*ovčák, parták, písmák*); *-ný/-ní* (*rotný, vrátný, účetní, závodní*); *-ský* (*hospodský, lázeňský*); *-ik* (*metodik, hygienik*); *-ista/-asta* (*gymnasta, fantasta*); *-ér/-iér* (*medailér, hoteliér*); *-o* (*gramatik, optik*).
- **Názvy prostředků, nástrojů a materiálů.** Pojmenovávají věci, které slouží k nějaké činnosti, látky a materiály. Tvoří se nejčastěji od sloves, méně často od jmen příponami: *-dlo* (*kružidlo, švihadlo, umyvadlo, mýdlo*); *-tko* (*struhátko, měřítko, razítko*); *-ivo* (*učivo, řezivo, barvivo*); *-ák* (*zvedák, drapák*); *-č* (*hnětač, chladič*); *-(č)ka* (*řezačka, sušička, kolébka, utěrka*); *-ník* (*čajník, nárazník*); *-ec* (*smyčec, bodec*); *-ek* (*brousek, zákusek*).
- **Názvy výsledků děje.** Pojmenovávají to, co vzniká dějem základového slovesa. Označují jednak hotové produkty, jednak prostředky k další činnosti. Tvoří se příponami *-ek* (*dodatek, úlomek, odlitek, úlovek*); *-ka* (*zkratka, vsuvka, výšivka, přezdívká*); *-ina* (*hoblina, rozsedlina, drtina*); *-át* (*preparát, filtrát, macerát*).
- **Názvy nositelů vlastností.** Jde o názvy osob zvířat, věcí, ale i o abstraktní pojmy vzniklé podle vlastnosti vyjádřené základovým přídavným jménem. Tvoří se příponami: *-ec* (*stařec, branec, odrodilec*); *-ek* (*mládek, bílek, protějšek*); *-ák* (*divočák, uherák, křivák*); *-áč* (*strakáč, hlaváč, břicháč*); *-(n)ík* (*chlípník, soukromník*); *-an/-án* (*dlohán, olovnatán*); *-och* (*tlust'och, černocho*); *-oun* (*zrzoun, blboun*); *-as* (*chud'as, trapas*).
- **Názvy obyvatelské.** Pojmenovávají osoby podle příslušnosti k místu vyjádřenému základovým jménem. Tvoří se příponami: *-an* (*Pražan, měšťan, dvořan*); *-ák* (v hovorovém jazyce *Vídeňák, lesák, horák*); *-ec* (*Litevec, Korejec*).
- **Názvy příslušenské.** Pojmenovávají příslušníky různých hnutí, organizací, rodů apod. Tvoří se od jmen obecných i vlastních příponami: *-ník* (*záložník, táborník, kališník*); *-ec/ovec/-enec* (*lidovec, smetanovec, papeženec*); *-ák* (v hovorovém jazyce: *parták, zbrojovák*); *-ista, -ita, -án* (*rasista, tenorista, adamita*).

bandita, primán, tercián).

- **Názvy míst.** Pojmenovávají místa podle vztahu k substancí (*mlékárna*), k vlastnosti (*pahorkatina*), k ději (*čekárna*), případně i k okolnosti (*dolina, záhumenek*). Tvoří se příponami: *-na* a jejími variantami *-árna/-írna/-ovna* (*herna, cihelna, továrna, ředitelna, pekárna, kovárna, posluchárna, barvírna, kreslírna, čistírna, udirna, strojovna, knihovna, listovna*); *-iště/-isko* (*bahnisko - bahniště, strnisko - strniště, rašelinisko - rašelinště*); *-ník* (*holubník, šatník, rybník*); *-ín* (*včelín, vepřín, kravín*). Názvy míst tvořené příponovými variantami se často významově odlišují, př. *hřiště - herna, smetiště - smetník, strojírna - strojovna, hledisko - hlediště, ohnisko - ohniště, stanovisko - stanoviště* apod.

Kategorie transpoziční

Kategorie
transpoziční

- **Názvy dějů.** Podstatná jména vzniklá transpozicí děje do substance. Jde výhradně o deverbativa, téměř každé sloveso je schopno transpozice v substantivum, často několika způsoby (*honění, honička, honěná...*). Tvoří se neomezeně produktivní příponou *-í* od slovesného tvaru přičestí trpného, a to i v těch případech, kdy sloveso tento tvar nemá (tj. od sloves bezpředmětových, př. *žítí, bytí, spaní*). Tímto způsobem vznikají tzv. podstatná jména slovesná (substantiva verbální). Ostatní přípony: *-0* (*bod, chvat, hovor, pláč, tok, sed*); *-a* (*víra, snaha, msta, věda, hana*); *-e* (*pře, vůně záře, chůze*); *-ka* (*sázka, mýlka, hádka, rvačka, zkouška, sbírka*); *-ot* (*cvakot, šepot, hřmot, štěkot*); *-ba* (*plavba, léčba, orba, malba*).
- **Názvy vlastností a stavů.** Substantivizovaná pojmenování vlastností jsou jimi tvořena z přídavných jmen. Tvoří se příponami: *-(n)ost* (*tvrdost, hloupost, lidskost, slyšitelnost, budoucnost, vroucnost*); *-ství/-ctví* (*přátelský - přátelství, hornický - hornictví, zemědělský - zemědělství, kadeřnický - kadeřnictví*); *-ota* (*nahota, hustota, slepota*); *-0* (*červeň, modř, souš*); *-oba* (*choroba, běloba*); *-í* (*stáří, ostří*); *-o* (*sucho, nekonečno*); *-ismus* (*heroismus, altruismus*); *-ura* (*profesura, kandidatura*).

Kategorie modifikační

Kategorie
modifikační

- **Názvy přechýlené.** Pojmenovávají ženské bytosti tvořené ze jmen mužských. Opačné případy nejsou časté (*vdova - vdovec, hokyně - hokynář, kmotra - kmotr, liška - lišák, husa - houser, modelka - model*). Tvoří se příponami: *-ka* (*jednatelka, učitelka, prodavačka, čtenářka, lékařka*); *-(k)yň* (*žákyně, ministryně, otrokyně, přítelkyně, předsedkyně, plavkyně, odpůrkyně*); *-(n)ice* (*zednice, dlužnice, poručice*); *-(ov)na* (*císařovna, Přemyslovna, šlechtična, kněžna*); velmi produktivní jsou jména zakončená na *-ová* (především ženská příjmení).
- **Názvy zdobné (deminutiva).** Vyjadřují příznak „menšího rozměru“ (*košík, mráček, lopatka*), nebo častěji příznak citového (emocionálního) zabarvení (*tatínek, hlavička*). Mohou být 1. nebo 2. stupně (*dárek, dáreček, nosík, nosíček*). Tvoří se příponami *-ek, -eček* (*párek, páreček*); *-ík* (*vozik, voziček*); *-ka, -ečka/-ička* (*blanka, blanečka, rybka, rabička*); *-ko, -ečko/-ičko/-ičko* (*zrnko, zrnečko, zrníčko; očko, očíčko*).
- **Názvy zvětšovací (augmentativa).** Vyjadřují příznak „většího rozměru“ (v tom jsou opakem zdobných), ale plní převážně jen funkci emocionální, a to pejorativní. Ve spisovném jazyce je to slovtvorná kategorie omezeně produktivní. Uplatňují se přípony: *-isko* (*chlapisko, psisko, křovisko*); *-ák, -an* (*chlapák, zeťák, nosan, zoban*); *-izna, -ajzna* (*babina, klapajzna*); *-our* (*kněžour*); *-as* (*lotras*); *-oun* (*vrahoun*).
- **Názvy hromadné (kolektiva).** Pojmenovávají souhrn jednotlivin téhož druhu, tvoří se příponami *-stvo/-ctvo* (*učitelstvo, žactvo*); *-í/-oví* (*listí, listoví, trní, peři, stromoví, lanoví, trámoví*).
- **Názvy mlád'at.** Pojmenovávají zvířecí i lidská mlád'ata (zvýrazňují příznak mladosti), tvoří se příponou *-e/-ě* (*house, klouče, žábě, sluně*).

Předponové odvozeniny podstatných jmen

Předponové odvozeniny význam základového slova pouze modifikují (*prales, nadporučík*). Ve srovnání s odvozeninami příponovými jsou méně časté, i když současná čeština disponuje 63 předponami domácími a asi 20 předponami přejatými. Nejčastější domácí předpony jsou:

Předpony u
podstatných
jmen

- **Pravé (nepředložkové):** *ne-* (popírá význam základového slova: *kuřák - nekuřák*); *pra-* (zvýrazňuje stáří - *praděd, prapraděd*); *pře-* (zvýrazňuje větší míru - *přeochota*); *pa-* (vyjadřuje nepravou podobnost - *paklíč, sou-, spolu-* (vyjadřují společenství - *souzvuk, spoluhráč*).
- **Nepravé (předložkové):** *nad-* (*nadvýroba*); *pod-* (*podskupina*); *před-* (*předzápas*); *při-* (*příchut'*); *přes-* (*přesčas*); *do-* (*dopoledne*); *od-* (*odpoledne*); *proti-* (*protihodnota*); *mezi-* (*mezihra*); *místo-* (*místopředseda*)

apod. Ve slovech přejatých se nejčastěji vyskytují předpony: *a-* (*ateista*); *i-/in-/im-* (*ilegalita, invalida, imbecilita*); *dis-* (*disharmonie*); *para-* (*parafráze*); *proto-* (*prototyp*); *ex-* (*exkomunikace*); *pre-* (*prehistorie*); *arci-* (*arcivévoda*); *ultra-* (*ultrazvuk*); *anti-* (*antikoncepce*), *kontra-* (*kontrabas*); *sub-* (*subdodavatel*); *infra-* (*infrazářič*); *pseudo-* (*pseudogotika*); *meta-* (*metajazyk*); *pro-* (*prorektor*); *vice-* (*viceprezident*).

Předponové a příponové odvozování podstatných jmen je omezeně produktivní. Nejčastější typy jsou: *ná-de-ník, ná-čel-ník, o-kost-ice, po-břiš-nice, pod-pat-ek, při-ruč-ka, zá-les-ák, ná-draž-í, o-květ-í, ob-oč-í, po-vod-í, pod-hrad-í, před-most-í, při-sál-í, ú-skal-í, za-hranič-í, sou-ostrov-í, roz-vod-í, vý-roč-í*.

Úkol 11

Uveďte cizí formanty, jimiž byla slova odvozena:

Antifašista, kontraindikace, reakce, synátor, subdodavatel, demonstrant, asistent, propagátor, hysterik, fejetonista, induktor, akumulátor, narkotikum, exponát, genialita, telepatie, generalita, kilometráž, parafráze, protoplazma, extrakt, diametr, kontext, ultrazvuk, exkrál, metajazyk, prozápadní, asymetrický, inaktivita, ilegální, dislokace.

2.3.2 Odvozování přídavných jmen ↑

Odvozená přídavná jména tvoří tak zřetelné slovtvorné kategorie jako odvozená podstatná jména, a to proto, že jde o názvy s vysokým stupněm abstrakce. Projevuje se to i omezeným počtem odvozovacích přípon.

Odvozování
přídavných
jmen

Kategorie mutační

Přídavná jména přivlastňovací (posesivní) pojmenovávají vztah přivlastňování (posesivity) jako statický příznak substance. Jde o typy:

Kategorie
mutační

- **individuálně přivlastňovací** s příponami *-ův, -in* (*Honzův, Janin*);
- **druhově přivlastňovací** s příponami *-ský/-cký, -í* (*otcovský, mateřský, dvořákovský, hornický, dívčí, psí*).

Přídavná jména vztahová (v užším slova smyslu) pojmenovávají rozmanité vztahy k základovým slovům. Tímto způsobem se tvoří jména:

- **místní**, př. *ostravský, horský, hanácký, indický, lesní, ostrovní, chrámový, táborový* (přípony: *-ský/-cký, -ní, -ový*);
- **látková**, př. *měděný, dřevěný, moučný, ovesný, gumový, vápencový* (přípony *-ený// -ěný, -ný, -ový*);
- **časová**, př. *roční, večerní, dobový, hodinový* (přípony *-ní, -ový*);
- **vyjadřující vlastnost nápadného znaku**, př. *bradatý, nohatý, vodnatý, cukernatý, dřevitý, kamenitý, ohnivý, pravdivý* (přípony *-atý, -natý, -itý, -ivý*);
- **vyjadřující podobnost**, př. *válcovitý, vejčitý, zlatistý*, (přípony *-ový, -itý, -istý*);
- **ostatní** (u nichž nelze vztah jednoznačně vymezit a pojmenovat), př. *tělesný* (trest), *vinný* (keř), *strojní* (zámečník), *školský* (zákon), *vlnový* (rozsah) aj. Přípony: *-ný/-ní, -ský, -ový*.

Kategorie transpoziční

Proces transpozice významu realizují zejména **přídavná jména dějová**. Vznikají ze slovesných tvarů, a to:

Kategorie
transpoziční

- **Přechodníku přítomného** příponou *-í* (*zrající, páchnoucí, snášejí*).
- **Příčestí trpného** příponou *-ý* (*volaný, nesený, mluvený, prožitý*).

- **Příčestí činného (minulého)** příponou -ý (*dbalý, zvaldý, okoralý, rozkvetlý*).
- **Přechodníku minulého** příponou -í (*dosáhnuvší, vykonavší, vrátivší se, přinesší*).

Další přídavná jména dějová vznikají ze slovesných základů a vyjadřují:

- **Vlastnost plynoucí z náchylnosti k činnosti** příponami -avý, -(l)ivý, -čný (*spavý, utrácivý, učenlivý, panovačný*).
- **Vlastnost plynou ze zasažení dějem** příponou -ný (*potopný, velebný*).
- **Vlastnost s významem pasivní možnosti** příponou -telný (*volitelný, opracovatelný*).
- **Vlastnost s významem účelu** příponou -cí (*prací, kreslicí, balící* - tato účelová jména je třeba významově rozlišovat od přídavných jmen dějových jako: *peroucí, kreslicí, balící*).

Proces transpozice se uplatňuje i při tvoření přídavných jmen z příslovcí, z předložkových spojení substantiv: *dnešní, snadný, společný, včerejší, pouliční* (po ulici), *bezedný* (bez dna), *nárožní* (na rohu).

Kategorie modifikační

Tvoří se přídavná jména s významem zesilujícím a zeslabujícím příponami -avý, -ičký, -ounký, -inký, -ánský (*bělavý, kratičký, krat'ounký, kratinký, dlouhatánský, vysokánský*). K modifikační kategorii se řadí rovněž stupňování adjektiv.

Kategorie modifikační

Úkol 12

Uveďte, jak byla utvořena přejatá přídavná jména:

Centrální, normální, aktuální, speciální; agilní, civilní; mobilní; humánní; mondénní; elegantní, riskantní; decentní; primární; iluzorní, provizorní; adekvátní, separátní; expresivní, pozitivní; nervózní; pompézní; identický, plastický, toxický.

Úkol 13

Odůvodněte pravopis z hlediska slovtvorby:

Bezzásadové jednání, ranní mlhy, nejapné výmluvy, viník se přiznal, nejjedovatější sloučenina, podat ruku, senná rýma, poštovní ceniny, oddací list, úrodná vinice, projevuje spontánně, oddaluje rozhodnutí, směnná hodnota, píše si deník, samočinný počítač, vinný ocet, nejjistější řešení, nejizlivější poznámky, nejedovatý had, plynné skupenství, nečinně přihlížet, odůvodnit názor, chvíle oddechu, na kamenném mostě, nejjižnější část ostrova, oddálil své rozhodnutí.

2.3.3 Odvozování sloves ↑

Značně se liší od odvozování podstatných a přídavných jmen. Při tvoření sloves odvozováním se vytvářejí vidové protiklady, častěji se uplatňují předpony, jejichž základním rysem je značná kombinační schopnost se slovesnými základy. Soustava odvozovacích přípon je mnohem chudší, jako vlastní slovtvorné přípony vystupují např. formanty: -ink- (*spát - spinkat*), -ot-/ -et- (*třepat - třepetat, třepotat; chechtat se - chechotat se*). Častěji vystupují jako slovtvorné prostředky slovesné kmenotvorné přípony (-ova-, -a-, -i-, -e-, -nou/nu-). Často jsou různé významy vyjadřovány stejnou odvozovací příponou. Významy se vytvářejí kombinací slovtvorných prostředků tak, že jeden a týž prostředek se uplatňuje vícekrát, ale vždy v opozici k dalšímu odlišnému prostředku. Základní opozicí současného slovesného systému je dokonavost a nedokonavost. Vid v sobě zahrnuje řadu dalších významů: násobenost

Odvozování sloves

a nenásobenost, okamžitost, počátkovost, omezeně přechodnost (tranzitivnost) aj., př. *bodnout - bodat - bodávat; běžet - vyběhnout - vybíhat; lámat - lomit; nalámat - nalomit - nalamovat; vézt - vozit - vozívat; dovézt - dovážet; svézt - svážet - sváživat* atd.

Kategorie mutační

Procesem mutace se tvoří slovesa ze jmen podstatných (desubstantiva) a přídavných (deadjektiva).

Kategorie
mutační

Slovesa nesubstantivní jsou poměrně častá, tvoří se příponami *-ova-*, *-i-* a vyjadřují děj vyplývající ze vztahu k základovému podstatnému jménu se smyslu:

- *být tím, co vyjadřuje substantivum* (*hostovat, kralovat, trampovat, švejkovat, zedničit, zahradničit*);
- *dělat to, co vyjadřuje substantivum* (*filmovat, sportovat, bodovat, brázdit, hnízdit, zdít*);
- *užívat jako nástroje toho, co vyjadřuje substantivum* (*stolovat, křížovat, pranýřovat, brzdit, bruslit, zvonit, léčit*);
- *činit něco s tím, co vyjadřuje substantivum* (*cukrovat, makovat, číslovat, vápnit, klížit, solit, kořenit*);
- *mít to, co vyjadřuje substantivum* (*věřit, tábořit, rozumět, vonět*);
- *různých vztahů dalších* (*hostit - považovat za hosta; dolovat - pracovat v dole* aj.).

Slovesa neadjektivní se tvoří převážně příponami *-nou/-nu-*, *-i-*, *-ě-*, *-a-*; odvozeniny s *-i-*, *-ě* *-/a-* stojí navzájem ve vztahu opozice přechodnost - nepřechodnost (tranzitivnost - intranzitivnost), př. *černit - černět, černat; zelenit - zelenět, zelenat*.

Tyto odvozeniny se řadí do skupin podle významů:

- *stávat se nějakým* (*mládnout, tvrdnout, chudnout, plesnivět, churavět, dřevěnět, modrat, červenat*);
- *činit nějakým* (*bílit, krátit, černit, plnit, tupit, sladit*).

Kategorie transpoziční

Patří k nim pouze slovesa odvozená z příslovcí mající většinou zvukomalebný (onomatopoický) ráz, př. *mňoukat, bučet, prásknout, žbluňkat, tlesknout, tleskat* apod.

Kategorie
transpoziční

Kategorie modifikační

Řadíme k nim slovesa s obměněným významem vytvořená ze sloves hlavně pomocí předpon. Vznikají nejen vidové protiklady (*dělat - udělat, psát - napsat, vézt - zavézt, trávit - strávit, večeret - povečeret, mřít - zemřít, umřít*), ale i odvozeniny modifikované významy předpon. Významové modifikační předpony jsou dvojí:

Kategorie
modifikační

- prostorově a časově modifikační: *do-* (*dojít*), *na-* (*najít*), *nad-* (*nadnést*), *o-* (*omluvit*), *ob-* (*objet*), *od-* (*odnést*), *po-* (*polít*), *pod-* (*podlézt*), *pro-* (*prospat*), *pře-* (*přepsat*), *před-* (*předcvičit*), *při-* (*přivolat*), *roz-* (*rozdělit*), *s-* (*stvořit*), *u-* (*ukončit*), *v-* (*vnést*), *vy-* (*vyletět*), *vz-* (*vzdát*), *za-* (*zazpívat*);
- modifikující způsob slovesného děje: *na-* (*naznačit*), *za-* (*zamiřit*), *roz-* (*rozpárat*), *vz-* (*vzletět*), *do-* (*dokončit*), *vy-* (*vymazat*).

Slovesa tvořená tímto způsobem jsou buď počínací, nebo končící (s předponami *do-*, *vy-*). Přesné rozdělení sloves odvozených předponami není možné, neboť stejná předpona může mít různé významové odstíny, př. *na-* ve slovech *nasypat* (na povrch i dovnitř něčeho), *naběhat se* (velká míra děje), *nakousnout* (malá míra děje spolu s jeho počáteční fází).

O značné produktivitě předponového odvozování sloves svědčí to, že od jednoho slovesného

základu je možno utvořit řadu odvozenin příslovečných i přenesených významů a různých fází průběhu děje, př. *přijít, vyjít, ujít, dojít, přejít, nadejít (si), podejít, projít, předejít, obejít, odejít, zajít, sejít, vzejít, pojit, popojít, vejít, najít...*

Úkol 14

Od sloves tvořte příponami *-tel, -č, -dlo* podstatná jména; sledujte kvantitu souhlásek a vyložte významový rozdíl:

Nakládat, bádát, vysílat, sbírat, slídit, zařikávat, zaklínat, kázat, strouhat, prát, bílit, řídit, našeptávat, stírat, vzdělávat, vyjednávat, rozsívat, kroužit, poslouchat, vzpírat, dřít, cítit.

Úkol 15

Vyberte vhodné sloveso a svou volbu zdůvodněte:

Záporné vlastnosti se snaží co nejvíce (potlačovat, utlačovat). - Schopnosti a znalosti má, ale (používat, využívat) jich jenom v osobním zájmu. - Vedoucí, místo aby (užívat, požívat) vážnosti, je všem jen k smíchu. - Během výslechu mu (klást, pokládat) otázky. - Počátky rozvoje realismu (zapadat, spadat) do druhé poloviny 19. století. - Byl jedním z prvních kritiků, kteří (pozvednout, vyzdvihnout) jeho význam. - Není možné (zapřít, popřít) význam jejího uměleckého působení.

2.3.4 Tvoření příslovcí ↑

Pojmenovací funkce příslovcí (adverbií) jako slovního druhu neohebného je vyjádřit příznaky příznaků statických i dynamických (*dobře stavěný, pěkně hraje*). Tato skutečnost se promítá do výběru slovních základů při tvoření.

Tvoření
příslovcí

Nejstarší, téměř paradigmatické je tvoření z přídavných jmen, a to příponami *-e// -ě, -o, -y* (*zle, sladce, bojácně, nízko, hluboko, česky, bosky*). Jde o postupy transpozici. Podobně se v příslovce transponují i slovesa (*snožmo, plavmo, mlčky, plačky*).

Pro značnou chudost slovotvorných prostředků a z toho plynoucí malou slovotvornou rozrůzněnost uplatňuje se zejména v mluveném jazyce poměrně bohaté tvoření příslovečných variant na základě tvarů již hotových modifikací, př. *ted'ka, ted'ko, dneska* apod. Modifikací je i stupňování příslovcí (*směleji, nejsměleji; blíže, nejblíže*).

Mutací se příslovce tvoří zejména od podstatných jmen, a to velmi produktivní adverbializací, tj. postupným procesem, jehož výsledkem je ustrnutí některých slovních tvarů nebo frazeologických jednotek i příslovečných spojení a jejich přehodnocení v příslovce. Adverbializují se zejména:

- Jména v prostých pádech (*ráno, rázem, místy, většinou*) a jednočlenné věty (*škoda, pravda*).
- Předložkové pády substantivní a adjektivní (*navenek, dozadu, vzadu, občas, opravdu, podvečer, kvůli, zlehka, zamlada, donedávna, porůznu, naboso, odmala*).
- Předložkové pády zájmen (*nato, pokaždé, poté, zatím, vtom, beztoho, mezitím, přesto, přitom*).
- Slovesné tvary (*vleže, vyjma, soudíc, nehledě*).
- Frazeologická spojení (*odjakživa, sotvakdo, ostošest, zbůhdarma, mermomocí, jaksepatri*).

Úkol 16

Místo výrazů v závorkách užitě příslovce:

Utkání těchto sportovců vzbudí (beze vši pochyby) velký zájem. - Je třeba se omluvit, i když jsme to udělali (bez úmyslu). - Spisovatelka (s citem pro jemné podrobnosti) postihla vznik jejich vztahu. - Je skutečně (po všech stránkách) vzdělán. - Pomohl mu velmi (s účinkem). - Nerad trávím čas (aniž něco činím). - Cvičte (každý den). - Voják se bránil (jako hrdina). - Neposuzujte svého přítele tak (z jedné strany).

Zcela neproduktivní je odvození příslovčí typu: *koňmo, dřepmo, sounož*.

2.4 Tvoření slov skládáním (kompozice) ↑

Ve srovnání s odvozováním je skládání slov v češtině méně časté. Tvoří se jím hlavně podstatná a přídavná jména, číslovky, zřídka slovesa a citoslovce.

Skládání slov

Skládáním se rozumí tvoření nového slova ze dvou, řidčeji ze tří slov nebo slovotvorných základů (částí složeniny, komponentů). Hranice, kde se komponenty stýkají, se nazývá **šev složeniny** (*okamžik, velkoobchod, svítilyn, trojhlas, koželuh*).

Úkol 17

Rozlište slova odvozená a složená:

Předehra, praděd, mezihra, soběstačný, krvelačný, zeměpis, podestýlka, velikonoce, psovod, rychloměr, slovosled, rýpadlo, středisko, řeznictví, znepokojení, výdejna, několikastupňový, nadzvukový, čtyřdobý, nepropustný, vysokoškolský, parkoviště, slovosled, dvojhlas, příruční, výkonnostní, několikastupňový, nezamilovaný, vodomil, čtyřlístek, zamžikat, drahokam, plynoměr, okamžik, zplynování, hromobití, spisovatel, listopad.

Význam složeniny často nemůžeme ztotožnit s významem předlohového spojení, př. *velkoobchod* není jakýkoli „velký obchod“, *révokaz* není cokoli, co „kazí révu“ apod.

K hlediskům třídění řadíme:

- Těsnost vztahu mezi komponenty.
- Slovnědruhovou příslušnost komponentů.
- Povahu syntaktického vztahu mezi komponenty.
- Způsob vyjádření onomaziologické báze.

Podle těsnosti vztahů mezi komponenty se složeniny tradičně dělí na *vlastní* a *nevlastní* (*spřežky*). *Složeniny vlastní* se nedají (beze změny komponentů) rozložit na volné spojení slov. Oba komponenty (*krutihlav, tlakoměr, pravopis*) nebo alespoň první z nich (*starousedlík, novověk*) nejsou samostatnými slovy. *Složeniny nevlastní* se dají rozložit v samostatná slova, zpravidla se změněným pořádkem slov (*zeměkoule* - koule země; *díkůvzdání, pravděpodobný, spolupracovat*).

Slovnědruhovú příslušnost komponentů je různá. Prvním komponentem mohou být všechna slova ohebná a příslovce (*rodokmen, tělocvik, lesostep; těsnopis, velkovýroba, zelenožlutý; samoobsluha, sebekritika; dvojhlasný, čtyřdílný, sedminásobný; držgrešle, lomikámen, lamželezo; kolemjdoucí, spolupracovat*), druhým komponentem bývá podstatné jméno (*velkoměsto, zvěrolékař*), přídavné jméno (*sněhobílý, tmavovlasý*) a sloveso nebo slovesný základ (*spolupracovat; zeměpis, čaroděj, koželuh*). Typ složenin s dvěma komponenty substantivního původu (*zvěrokruh*) je češtině původně cizí. V současné době však složeniny tohoto typu stále vznikají, i když jsou často chápány jako nespisovné nebo ne plně spisovné

(*dřevotříska, železobeton, lidospráva, kávomlýnek, světonázor, osobokilometr*).

Do spisovného jazyka pronikají také původně nespisovné **složeniny hybridní**, v nichž je jeden komponent cizího původu. Uplatňují se v nich zejména některé řeckolatinské základy, př. *auto-* (*autoškola, autoprovoz, autodoprava, autodílna, autoopravna, autoslužby...*), *foto-*, *gramo-*, *mikro-*, *makro-*, *maxi-*, *mini-*, *radio-*, *termo-*, *super-*, *video-*...

Povaha syntaktického vztahu mezi komponenty. Rozložíme-li složeninu na předlohou *skladebnou dvojici*, rozlišujeme složeniny **přířad'ovací** (koordinativa), a to buď prostě slučovací (*lesostep* - les a step; *štěrkopísek* - štěrk a písek; *hluchoněmý* - hluchý a němý), nebo vzájemnostní (reciproční), př. *labsko-oderský, česko-německý*, a **určovací** (determinativa), odpovídá-li významový poměr obou komponentů syntaktickému vztahu determinace (určování); řídicí může být komponent první (druhý je závislý: *lamželezo* - lámat železo; *kazimír* - kazit mír); tyto složeniny jsou méně časté a mají obvykle příznak expresivity, nebo naopak, první komponent je závislý, druhý řídicí (*hromobití* - bití hromu, *bleskosvod, dřevorubec, vodoléčba, samopal, divotvorný, sáhodlouhý, středoskolský*).

Podle **způsobu vyjádření onomaziologické báze** rozlišujeme složeniny: **vnitřní** - onomaziologická báze je vyjádřena přímo, explicitně (*štěrkopísek, bratrovražda, ovocnářsko-zahradnický, novočeský*) a **vnější** - onomaziologická báze je vyjádřena nepřímo, skrytě, implicitně (složenina má ve srovnání s předlohou volným spojením nový význam, př. *lihovar* - ne „vaření lihu“, ale místo, kde se líh vaří; *rudovous* - člověk s rudým vousem; *čtyřstěn* - obrazec o čtyřech stěnách apod.).

Pro zájemce

Číslovkové složeniny, př. *pěťadvacet, šestašedesát*, jsou spřežky. Složená slovesa, př. *blahořečit, zlořečit* jsou doslovnými překlady (kalky) z latiny (*benedicere, maledicere*), složeniny s příslovcem *znovu* (*znovuzřídít, znovunastolit*) se nepovažují za vhodné. Méně frekventované je sloveso *krasobruslit, rychlobruslit*, i když běžná jsou podstatná jména *krasobruslení, rychlobruslení*, která k nim svým utvořením poukazují.

Při praktickém slovotvorném rozboru hodnotíme jako složeniny jen tzv. **složeniny přímé** (tj. vzniklé slovotvorným postupem skládání) a **složeniny nepřímé** jsou slovotvorně odvozeninami ze složenin přímých (*dějepisný* - dějepis, *sebekritický* - sebekritika, *samostatnost* - samostatný).

Úkol 18

Rozlište spřežky a vlastní složeniny:

Pravopis, zeměkoule, vodopád, pravděpodobný, starousedlík, novověk, okamžik, kdovíjaký, budižkničemu, zemětřesení, plynoměr, čaroděj, vodotěsný, kožedělný, svítíplyn.

2.5 Zkracování slov (abreviace) ↑

Tvoření zkratk stojí na okraji slovotvorby. Podle realizace zkratk a jejich užívání v textu rozlišujeme tři hlavní druhy zkratk:

Zkratky čistě grafické

Vyskytují se zpravidla v psaném, ale i v mluveném projevu, při čtení však vyslovujeme jejich plnou formu, a to v příslušném gramatickém tvaru podle větné platnosti. Uvedení zkratky v mluveném projevu vyznívá nevhodně, často komicky (USA ve výslovnosti [jú-es-ej]). V pravopisu důsledně zachováváme psaní velkých a malých písmen a příslušnou interpunkci. Zkracují se tak hlavně slova a ustálená slovní spojení doprovázející a modifikující text, př. *tj.*, *tzv.*, *např.*, *mj.*, *atd.*; nebo se zaznamenávají odborné termíny: *préz.* (prézens), *n. m.* (nad mořem), *s. š.* (severní šířky), *popř. i* společenské zařazení: *ved. odd.* (vedoucí oddělení), *dr.*, *doc.*, *prof.* aj. K základním typům patří tvoření zkratk:

- **Iniciálové, počátkové** (z počátečních písmen nebo jejich skupin s těmito podtypy: *samostatné*: *p.* (pan); před vlastními jmény nebo tituly, *prof.*, *akad.* aj.; *sdužené* (*t. r.*, *n. l.*); *sloučené* (*tj.*, *mj. tzn.*); *složené* (*stč.* - staročeský), *zdvojené* (dnes jsou běžné jako hudební značky, př. *ff*, *pp*; nepoužíváme *pp.* ve významu „pánové“, zkracujeme pouze *p.*).
- **Kontrakční, stažené** jsou utvořené z prvního a posledního písmena, př. *dr.* (doktor), *pí* (paní), *fa* (firma), *fy* (firmy), *čce* (července), *čna* (června). Tento typ je produktivní v nominativních parafách, př. *Nk* (Novák), *Ný* (Novotný) - nejčastěji v administrativě.
- **Skeletové, kostrové** jsou složené z charakteristických písmen celého slova: *kpt.* (kapitán), *rtg.* (rentgen), *rkp.* (rukopis).

Pro zájemce

Doporučujeme věnovat pozornost různým variantám zkratk. Obvykle jednoznačná je např. podoba zkratky pro *akciovou společnost* (*a. s.*), avšak pro *společnost s ručením omezeným* existují podoby tři (popř. i více podob), protože předložka se ve zkratce vyjádřit nemusí. Pokud uvedeme i předložku, je třeba ji psát bez tečky (*spol. s r. o.*; *s. r. o.*; *s. s r. o.*). Při psaní vycházíme vždy z toho, jak je organizace zapsána v rejstříku firem. Nově se šíří zkratky *k. s.* pro *komanditní společnost*, *v. o. s.* pro *veřejnou obchodní společnost* a *o. p. s.* pro *obecně prospěšnou společnost*.

Ke grafickým zkratkám (zvláště značkám) se přimykají číslicové a jiné matematické symboly: + (plus), = (rovná se); někdy bývají tyto symboly kombinovány v rámci jednoho složeného slova, př. 46letý, 20krát aj.

Zkratky graficko-fonické

Tvoří se z iniciálních hlásek psaných verzálkami, iniciálami. Čteme je buď jako nezkrácené sousloví, nebo po jednotlivých písmenech, obvykle vokalizovaných. Zkracují se víceslovné názvy států (*NSR/SRN*), názvy politických stran (*ODS*), institucí, zařízení, podniků, organizačních jednotek, oddělení, materiálů (*RVP*, *ŠVP*) aj. Časté jsou také v odborné literatuře, př. *CNS* (centrální nervový systém) a při označení různých akcí, př. *ZUČ* (zájmová umělecká činnost), *SVOUČ* (studentská vědecká a umělecká činnost) aj. Vstupují do textu jako substantivní větné členy, a proto vyžadují shodu v rodě a čísle. Obvykle přebírají rod centrálního slova (*SVOUČ proběhla na pedagogické fakultě.*).

Mohou být:

- hláskované s přízvukem na poslední slabice, př. *BBC* [bí-bí-sí], *CGT* [sé-že-té];
- sdužené (*VS OSN*);
- sloučené (*ČÚV* - český ústřední výbor);
- cizí citátové (*UNDP* - Rozvojový program spojených národů);

- **rozlišené** (dříve: MěstNV [mňe-en-vé] x MNV [em-en-vé]),
- **akronymní**, zůstávají nesklonné, jen v hovorovém jazyce se u nich projevuje tendence k flexi, př. UNESCO (hovorově: z *Unesca*);
- **eliptické**, v nichž jsou zastoupena jen počáteční písmena všech významových slov, př. FF UP (Filozofická fakulta Univerzity Palackého).

Pro zájemce

Se zájmem o studium cizích jazyků souvisí používání i některých dalších zkratk. Mnohé z nich jsou užívány automaticky, a proto uniká jejich skutečný obsah. Jako příklad můžeme uvést používání *p. f.* či *P. F.* na novoročních přáních. Málokdo již spojuje tuto zkratku s francouzským *pour féliciter* (pur felisité, v překladu *pro štěstí*). Z francouzštiny bylo přejato mnoho dalších mezinárodně uznávaných zkratk, které můžeme uvádět např. i na vizitkách (nejčastěji v levém rohu). K nejčastěji používaným patří: *P. R.* - *pour remercier* (ve významu *poděkování*), *P. C.* - *pour condoléance* (ve významu *projevení soustrasti při úmrtí*), anebo delší podoba *P. R. E. P. F.* - *pour remercier et pour féliciter* (ve významu *děkujeme za blahopřání a opětujeme je*). Mezinárodní platnost mají i některé zkratky latinského původu, př. *A. D.* - ANNO DOMINI (léta Páně, našeho letopočtu); *N. B.* - NOTA BENE (dobře si všimni, dávej pozor; vybidnutí čtenáře, aby určitému místu věnoval pozornost); *V.* - VIDI (viděl jsem - spisová značka) apod. Na blahopřáních, popř. na latinsky psaných diplomech univerzit se vyskytuje zkratka: *Q. B. F. F. Q. S.* - QUOD BONUM, FELIX, FAUSTUM, FORTUNATUM - QUE SIT (ať je to k dobru, štěstí, blahu a zdaru). Latinské zkratky mohou pomoci vysvětlit i etymologii některých slov a slovních spojení. Jako příklad lze uvést *N. T.* - NON TESTATUR (není dosvědčeno). Bývá tak označována např. nezaručená novinářská zpráva. Zvuková podoba zkratky (enté) asociovala v německém prostředí slovo *die Ente* (kachna) a z německého prostředí přešlo také k nám a projevilo se ve spojení *novinářská kachna*.

Zkratky fonické

Jsou již v plném smyslu zkratkovými slovy, neboť mají i po stránce zvukové a tvaroslovné charakter slova. Dělíme je na několik typů a podtypů:

- **Zkráceniny** („useknutá slova“). Vznikají prostým odpojením koncových nebo počátečních slabik. Tvoří se: z **počáteční slabiky nebo z prvních dvou slabik**, př. *Magda*(léna), *pade*(sátník), *bezva*(dný); počáteční komponenty složenin bývají většinou přejaty již ve zkrácené podobě, př. *auto*(mobil), *zoo*(logická zahrada), *gramo*(fon), *kilo*(gram) a z **koncových slabik vynecháním počátku slova** - (ciga)*retka*. Mohou být dvojího původu: a) mechanicky odpojené **první dvě slabiky**, př. (ciga)*retka*; odpojený první komponent složenin: *Běta* (z Alžběta), *bus* (z autobus); b) vynechání **začátku a konce slova**: *Tona* (z Antonín), *Stáza* (z Anastázie). U některých složenin se vynechá **střední část**: *kóna* (ko-mpó-na - kompozice), *angl(ičt)ina*, *mat* (emat)*ika* aj.
- **Staženiny** dvojslovných spojení. Začátek prvního slova je spojen s koncem slova druhého: *mot*(oristický hot)*el*, *mo*(torový veloci)*ped* aj.
- **Zkratkové složeniny - zkratková slova**

V rámci zkratkových slov můžeme rozlišovat složeniny:

- **Slabičné**, složené z počátečních slabik slov víceslovného pojmenování: *Řempe* (řemeslnické potřeby), *Čedok* (Československá dopravní - dnes „cestovní“ - kancelář); *sci-fi* (science fiction), *hifi* (high fidelity).
- **Eliptické**, neúplné, v nichž nejsou zastoupena všechna slova plného pojmenování: *Spofo* (Spojené farmaceutické závody).
- **Parciální**, částečné, v nichž jeden z komponentů zůstává nezkrácen: může být zkrácen jen první člen (*elmotor* - elektrický motor), *gramodeska* (gramofonová deska); nebo jen druhý člen (*Pragotur*, *Motorlet* aj.).
- **Zkratkové odvozeniny** vznikly odvozením z jiných druhů a typů zkratk, a to bez přípony (*jít na emenvé*), nebo s příponou (*embéčko*).

- **Přípodobeniny**, slovní hříčky se souhláskami nebo slabikami zkratky, které jsou homonymní s přirozenými slovy: v názvech divadel: *Semafor* (sedm malých forem), *edice Kapka* (knihovna pro každého), *Klíč* (knihovna lidové četby), *liduška* (dříve lidová škola umění) aj.

Pro zájemce

Zajímavý je původ některých zkratk, př. *kovral* (koberce Vratislavice u Liberce); *); karma* (název vznikl ze začátků obou jmen někdejšího výrobce těchto ohřivačů - Karla Macháčka - továrníka z Českého Brodu). Zkratky neprůhledné se počítují jako značky, př. *jar*, *solvína*.

Některé zkratky vznikly kombinací uvedených typů, jde např. o zkratky akademických titulů (*JUDr.*, *PhDr.*, *MUDr.* aj.). Upozorňujeme na to, že vedle titulu *Bc.* (bakalář) se uvažuje o zavedení titulu *BA* (pro bakaláře umění), vedle titulu *Mgr.* (magistr) titul *MA* (pro magistra umění) - stejně jako třeba v Německu, i když s jiným pravopisem - *M. A.* (Magister Artium) apod. Bez zajímavosti není ani srovnání se stejnými tituly v Německu a Rakousku, neboť v těchto zemích oficiální zkratka pro *magistra* je *Mag.* Kromě toho se ještě rozlišuje *magistr filozofie* (zkr. *Mag. phil.*), *magistr přírodních věd* (zkr. *Mag. rer. nat.*) apod.

V roce 1994 přiznalo ministerstvo právo užívat titul za přijmením absolventům vyššího odborného studia. Vznikla tak označení diplomovaný specialista, diplomovaný technik, diplomovaný ekonom, diplomovaný fyzioterapeut, diplomovaný ergoterapeut, diplomovaný správní specialista, diplomovaný informační specialista, diplomovaný sociální pedagog a v roce 1996 přibyl ještě titul diplomovaný sociální pracovník. Pokud bychom chtěli všechna uvedená označení zkracovat, asi bychom se v nově vzniklých zkratkách obtížně orientovali. Bylo proto správné, že ministerstvo v roce 1998 označení sjednotila a všichni absolventi vyšší odborné školy - bez ohledu na vystudovaný obor - používají za jménem titul *DiS.* (diplomovaný specialista), př. *Jana Nováková, DiS., podala přihlášku do konkursu.*

Mnoho dotazů se zaměřuje na pořadí uvádění titulů. Domníváme se však, že člověka bychom měli hodnotit především podle toho, co dokáže, a nikoli podle počtu titulů. Závazné pořadí titulů před jménem neuvádí žádný zákon, norma či vyhláška. Obvykle platí, že nejbližší ke jménu stojí ten titul, který získal absolvent vysoké školy jako první. Z označení *JUDr. Ing. Jana Novotná* zjistíme, že jmenovaná nejprve absolvovala studium na vysoké škole technického, zemědělského nebo ekonomického směru a obdržela titul *inženýrka*, poté vystudovala právnickou fakultu a po ukončení doktorského studia jí byl udělen titul *JUDr.* Nižší tituly se obvykle vynechávají. Není vhodné uvádět vedle sebe stejné tituly, př. *Mgr. Mgr. Pavla Janečková*, i když uvedená osoba absolvovala dvě vysoké školy. Pokud bychom lpěli na uvádění obou titulů, vsuneme mezi obě zkratky spojku *a*, popř. latinské *et*.

K výslovnosti zkratk

Výslovnost zkratk se někdy řídí vlastními zákony. Nekladu si za cíl podrobně se problematikou zabývat, chtěla bych upozornit jen na nejfrekventovanější příklady, s nimiž jste se v praxi setkali. Slovo *laser* je vlastně zkratkové slovo, avšak jeho zkratkový původ už nevnímáme. Anglická i česká výslovnost je (lejzr(, s to s hláskou *z* oproti původnímu *z* (zastupuje slovo *stimulated*, které bychom samostatně nečetli s počátečním *z*). Obdobně je tomu u zkratkového slova *nylon* (*New York, LONdon*). Správně by se mělo vyslovovat (najlon(nebo (najlón(, i když více je rozšířená výslovnost shodná s pravopisnou podobou.

Jak
vyslovovat
zkratky

Nevhodné je časté použití anglické výslovnosti, př. zkratku Agrobanky *AGB* bychom neměli číst jako (ej-dží-bí(. Pokud použijeme anglickou výslovnost, je třeba hláskovat správně. Jako příklad lze uvést chybné hláskování *JVC* (dží-ví-sí(- názvu japonské společnosti vyrábějící elektroniku, správné je pouze (džej-ví-sí(.

Pro zájemce

Zdá se však, že „móda“ vyjadřovat se „anglicky“ je příliš silná, protože v rozhlase jsme zaznamenali výslovnost zkratky Ostravsko-karvinských dolů, která se píše *OKD*, jako [ou-kej-dý]. Je to velký nešvar a bylo by třeba důrazněji ve všech sdělovacích prostředcích apelovat na jeho odstranění. Upozorňujeme i na skutečnost, že anglické spelování hlásek je záležitost čistě anglická, nikoli mezinárodní, a má svůj původ ve změnách, které

v angličtině proběhly v období vrcholného středověku, především ve 14. století. Pozor na chybnou anglickou výslovnost i u slov přejatých, např. biblických jmen. Jestliže Angličané od konce středověku vyslovují např. Ježíšovo jméno psané *Jesus* jako [džízés], neznamena to, že začneme místo *Ježíš* říkat této biblické postavě anglicky. Stejně je tomu v ostatních případech, budeme nadále říkat *Jeruzalém*, nikoli [džeru-] apod.

Grafická podoba zkratek je různá, kombinují se malá i velká písmena, používají se horní a dolní indexy nebo různá interpunkce, a tím se přispívá ke srozumitelnosti zkratky. Je proto nezbytné respektovat jednotnost při uvádění zkratek a značek. Jako příklad lze uvést:

- *sr* znamená *steradián* (jednotka prostorového úhlu),
- *s. r.* (lat.) *salva remissione* (s výhradou vrácení),
- *Sr* (chemická značka *stroncium*),
- *SR* (Slovenská republika) apod.

Jak psát zkratky

Úkol 19

Uveďte, co znamenají zkratky:

A; ar, a¹; a. a.; AA; AAA; AB; ac./acid.; a. c. (lat.); aC; a. C.; Ac; AC (angl.); AC (lat.)

Pro zájemce

Zkratkou nebo značkou by nikdy neměla začínat věta, popř. nadpis dokumentu, kapitoly apod. Tato chyba je velmi častá, př. **Roku** 1348 byla založena Karlova univerzita. (správně) x **R.** 1348 byla založena Karlova univerzita. (chybně). **Takzvané** nové pojetí přináší... (správně) x **Tzv.** nové pojetí přináší... (chybně). **Například** v loňském roce došlo... (správně) x **Např.** v loňském roce došlo... (chybně). Nepřesná bývá i grafická podoba zkratek v textu, který je celý psán velkými písmeny. Pravidlo vyžaduje, aby zkratka nebo značka zachovávala ustálený obraz, a proto ji nelze přizpůsobovat textu, př. KAUF LAND NABÍZÍ SLE VU O **500,- Kč** (správně) x KAUF LAND NABÍZÍ SLE VU O **500,- KČ** (chybně); ČESKÁ REPUBLIKA MĚŘÍ 78 864 km² (správně) x ČESKÁ REPUBLIKA MĚŘÍ 78 864 **KM²** (chybně) apod.

Při používání zkratek v textu mnohdy váháme nad tím, jaký rod u zkratek použít a zda je máme skloňovat. V mluveném projevu obvykle zkratky skloňujeme. Při zápisu však dochází k problémům. Pro určení rodu zkratek neexistují jednotná pravidla a u řady z nich dochází ke kolísání, př. *WHO prozkoumalo* podle zakončení na -o, ale i *WHO prozkoumala* podle významu „Světová zdravotnická organizace“. Zachování čísla bývá také případ od případu různé, př. *ČD zdražily jízdné* (České dráhy), *ČEZ zdražil elektřinu* (České energetické závody). Jinak se totiž chovají zkratky užívané jen v písmu (mimo resort dopravy se obvykle nesetkáme s *čé-dé* ani *č-d*), jinak výrazy, které v podobě zkratky i vyslovujeme, př. *CD* [cé dé], pokud ovšem nedáme přednost hovorovému výrazu *cédečko*. Častá je i otázka, jak zapsat ty zkratky, které v mluveném projevu skloňujeme. V psaném projevu je velmi rozšířené dopisování koncovek, př. *akcie ČEZu, správa KRNAPu* apod. Postoj jazykovědců k tomuto zápisu není jednotný. Uvedené příklady zachovávají identitu zkratky. Neměli bychom však napsat *jme* v *NATu*, *ležel na ARu*, neboť -o v uvedených případech není jen koncovkou, ale součástí zkratky (NATO, ARO). V písemném projevu bychom neměli tyto zkratky skloňovat.

Shrnutí

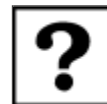

- Tvoření slov je způsob obohacování slovní zásoby, jde o proces odvozování nebo skládání, omezeně postupem zkracování.
- Sémantické tvoření slov se realizuje metaforizací nebo metonymizací.
- Přejatá slova se zpravidla začleňují do domácí slovní zásoby.
- Odvozování (derivate) je nejčastější způsob tvoření slov v češtině. Realizuje se předponami, příponami,

koncivkami nebo jejich kombinací.

- Skládáním (kompozicí) vznikají slova ze dvou (zřídka ze tří) slov předlohových.
- Zkracováním (abreviací) vznikají pojmenování jen formálně nová, neboť věcný význam se nemění. Základní dělení je na zkratky *grafické*, *graficko-fonické* a *fonické*.
- Pojmové struktury odvozených slov tvoří *onomaziologické kategorie*.
- *Slovotvorná kategorie* je třída slov, jež mají význam získaný stejným vztahem ke slovu základovému (fundujícímu).
- Uvnitř slovotvorných kategorií se vydělují *slovotvorné typy*, případně *podtypy*, a to na základě stejného formantu.
- Při srovnání pojmenovací báze (slovního významu) slova základového a nově utvořeného se vydělují tři rozdílné slovotvorné procesy: *mutace* (nové slovo označuje jinou skutečnost než slovo základové), *transpozice* (nově utvořené slovo má stejný význam jako slovo základové, ale liší se slovnědruhovou příslušností), *modifikace* (nově vzniklé slovo jen obměňuje význam slova základového).
- *Slovotvorný formant* je souhrnné označení toho, co se (kromě odvozovacího základu) podílí na vzniku slova.
- Odvozování podstatných jmen se děje především odvozováním příponovým, méně často předponovým.
- Odvozená přídavná jména netvoří tak zřetelné slovotvorné kategorie jako odvozená podstatná jména, a to proto, že jde o názvy s vysokým stupněm abstrakce. Projevuje se to také omezeným počtem odvozovacích přípon.
- Při tvoření sloves odvozováním se vytvářejí vidové protiklady, častěji se uplatňují předpony, jejichž základním rysem je značná kombinační schopnost se slovesnými základy. O značné produktivitě předponového odvozování sloves svědčí i to, že od jednoho slovesného základu je možno utvořit mnoho odvozenin příslovečných i přenesených významů a různých fází průběhu děje.
- Tvoření příslovcí má vyjádřit příznaky příznaků statických i dynamických. Modifikací je stupňování příslovcí
- Skládání slov (kompozice) je v češtině méně časté. Jde o tvoření nových slov ze dvou (řidčeji ze tří) slov nebo slovotvorných základů. Složeniny *vlastní* se nedají rozložit na volné spojení slov, složeniny *nevlastní* se dají rozložit v samostatná slova. Prvním komponentem mohou být všechna slova ohebná a příslovce. Složeniny *hybridní* obsahují jeden komponent cizího původu. Při rozložení složeniny na skladebnou dvojici rozlišujeme *koordinativa* a *determinativa*. Podle způsobu vyjádření onomaziologické báze rozlišujeme složeniny *vnitřní* a *vnější*.
- Pozornost je třeba věnovat grafické podobě zkratk a jejich výslovnosti.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Proč se slovtvorba často považuje za součást morfologie?
2. Které slovotvorné procesy znáte? Stručně je popište.
3. Co tvoří onomaziologické kategorie?
4. Vysvětlete pojmy slovotvorná kategorie a slovotvorný typ.
5. Jakým způsobem tvoříme odvozená slova?
6. Co si představíte pod pojmem slovotvorný formant a odvozovací základ?
7. Která podstatná jména patří ke kategoriím mutačním, transpozičním a modifikačním?
8. Charakterizujte způsoby odvozování přídavných jmen.
9. Čím se liší odvozování sloves od odvozování podstatných a přídavných jmen?
10. Uveďte slovotvorné prostředky příslovcí.
11. Jaké typy složenin znáte?
12. Které hlavní typy zkratk znáte?

Pojmy k zapamatování

- slovtvorba
- sémantické tvoření slov
- slovotvorný proces
- odvozování (derivace)
- onomaziologická kategorie

- slovotvorná kategorie
- slovotvorný typ
- mutace
- transpozice
- modifikace
- slovotvorný formant
- odvozovací základ
- skládání slov (kompozice)
- složeniny vlastní
- složeniny nevlastní (spřežky)
- složeniny hybridní
- zkracování slov (abreviace)
- zkratky čistě grafické
- zkratky graficko-fonické
- zkratky fonické

Průvodce studiem

Máte za sebou studium náročné kapitoly. Je pravděpodobné, že jste jí věnovali více času, než jsem předpokládala. Beru však v úvahu, že jde o individuální přístup ke studiu, a proto nezvyším časový údaj, uvedený v úvodu kapitoly. Určitě se budete k problematice vracet, protože ji budete potřebovat nejen při výuce slovotvorby, ale také pro pochopení morfologie i pravopisu. Buďte prosím trpěliví, určitě se vám podaří vše zvládnout. K tomu vám přeji hodně úspěchů.